INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA BADIIY HAMDA ILMIY MATN USLUBLARINING QIYOSIY XARAKTERISTIKASI

DAMINOVA SAMARA AZZAMQULOVNA
University of Business and science, universiteti magistranti

ANNOTATSIYA: ushbu tizesda ingliz va o‘zbek tillaridagi ilmiy hamda badiiy matn uslublarining tipologik, leksik-grammatik va lingvopragmatik xususiyatlari qiyosiy-chog‘ishtirma metodlar asosida tahlil qilingan. Ilmiy matnlarning obyektivlik, mantiqiy izchillik va terminologik qat'iylikka asoslangan tabiati badiiy matnlarning emotsional-ekspressiv, obrazli hamda subyektiv xususiyatlariga qarama-qarshi qo‘yib o'rganilgan. Shuningdek, tadqiqotda har ikki tildagi sintaktik figuralar (inversiya, ritorik so'roq, ellipsis), ko‘chma ma'noli so‘zlar, tagma'no (subtext) va lingvokulturologik kodlarning matn pragmatikasidagi o‘rni yoritib berilgan. Olingan xulosalar tarjimashunoslik, matn lingvistikasi, qiyosiy uslubshunoslik va kompyuter lingvistikasi sohalari uchun muhim nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi.

KALIT SO‘ZLAR: matn uslubiyati, ilmiy matn, badiiy matn, qiyosiy xarakteristika, leksik-semantik xususiyatlar, pragmatika, sintaktik figuralar, konnotativ ma'no, lingvokulturologiya, ingliz va o'zbek tillari.

Zamonaviy tilshunoslikning eng muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan matn uslubiyati (stilistika) tillarning o‘ziga xos kommunikativ va ifodaviy imkoniyatlarini tahlil qilishga qaratilgan. Turli tipologik tizimga mansub tillar, xususan, analitik ingliz va agglyutinativ o‘zbek tillari misolida matn turlarini qiyosiy o‘rganish nafaqat nazariy tilshunoslik, balki tarjimashunoslik uchun ham g‘oyat dolzarb ahamiyat kasb etadi. Inson ijtimoiy-madaniy hayotida matnlar bajaradigan funksiyasi va pragmatik maqsadiga ko‘ra turli uslublarga ajratiladi. Ular orasida ilmiy va badiiy matnlar mutlaqo qarama-qarshi semantik qutblarni tashkil qilishi bilan alohida ajralib turadi. Agar ilmiy uslub ob’ektiv haqiqatni isbotlash, tushunchalarni mantiqan izohlash va

faktlarga tayanishni taqozo etsa, badiiy uslub voqelikni obrazlar vositasida tasvirlash, o‘quvchida estetik his-tuyg‘u uyg‘otish va ijodiy erkinlikka tayanadi. Ingliz va o‘zbek tillarida bu ikki uslub o‘zining leksik qamrovi, morfologik tabiati hamda sintaktik qurilishi jihatidan jiddiy tafovutlarni va o‘ziga xos qonuniyatlarni namoyon etadi. Ushbu tezisda har ikki tildagi ilmiy va badiiy matn uslublarining o‘xshash va farqli xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi.

Ilmiy matnlarning har ikki tildagi asosiy xususiyati – mantiqiy izchillik, xolislik, aniqlik va hissiyotlardan xolilikdir. Ingliz tilidagi ilmiy diskursda (scientific discourse) xolis axborot yetkazish maqsadida asosan neytral leksika va qat’iy terminologik apparatdan foydalaniladi. Jumlalarda muallifning shaxsiy munosabatini cheklash uchun majhul nisbat (passive voice) konstruksiyalarining o‘ta faol ishlatilishi ingliz ilmiy matnining o‘zagini tashkil qiladi (masalan, *is analyzed, can be observed*). Xuddi shunday, o‘zbek tilidagi ilmiy matnlarda ham mantiqiy aniqlikni ta’minlash va qat’iy xulosalar chiqarish uchun shaxsi umumlashgan gaplar, majhul nisbatdagi fe'llar (*tahlil qilindi, kuzatish mumkinki*) hamda maxsus kiritma bog‘lovchilar (*binobarin, xulosa qilib aytganda*) keng qo‘llaniladi. Har ikki tilda ham ilmiy uslubda ko‘chma ma’noli so‘zlar, metafora yoki undov gaplarning ishlatilishi cheklanadi, chunki asosiy maqsad aniq va bitta ma’noga ega bo‘lgan axborotni o‘quvchiga yetkazishdir. Biroq leksik qatlamda o‘zbek tili ilmiy atamalarining ko‘p qismi xalqaro so‘zlar yoki arab-fors o‘zlashmalari (tadqiqot, tahlil, mezon) hisobiga shakllangan bo‘lsa, ingliz tilida asosan lotin va yunon o‘zakli baynalmilal atamalar (analysis, criteria, paradigm) yetakchilik qiladi.

Badiiy matn uslubi esa yuqorida sanab o‘tilgan ilmiy uslub qat’iyligiga butunlay zid o‘laroq, tilning barcha emotsional-ekspressiv imkoniyatlarini namoyish etadi. Ingliz va o‘zbek badiiy adabiyotida asar qahramonlari ruhiyatini, davrning mahalliy koloritini (local color) va asar g‘oyasini kitobxonga yetkazish uchun boy leksik va sintaktik vositalar harakatga keltiriladi. Ingliz tilidagi badiiy matnlarda qahramonning

obrazini ishonchli yaratish uchun ko‘p ma’noli so‘zlar, idiomalar, turli ijtimoiy qatlamlarga xos jargonlar va hududiy dialektlardan mohirona foydalaniladi. O‘zbek badiiy matnlarida esa xalq maqol va matallari, iboralar hamda so‘zning turli konnotativ ma'nolari asar pafosini belgilaydi. Ayniqsa, o‘zbek tilining agglyutinativ tabiati yozuvchilarga kichraytirish va erkalash qo‘shimchalari (-jon, -gina, -voy) orqali yuksak estetik munosabatni qisqa va ta’sirchan ifodalash imkonini beradi. Sintaktik jihatdan ham har ikki tilda badiiy asarlarda inversiya (so‘z tartibining o‘zgarishi), ellipsis (qisqartirishlar), ritorik so‘roqlar kabi uslubiy figuralar o‘quvchiga kuchli hissiy ta’sir ko‘rsatish uchun xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, ingliz va o‘zbek tillarida ilmiy va badiiy matnlar ma'lum bir muloqot ehtiyojini qondirishga qaratilgan bo‘lsa-da, ularning lisoniy ifoda vositalari bir-biriga qarama-qarshi tamoyillarga (obyektiv mantiq va subyektiv ijodkorlikka) asoslanadi.

Ingliz va o‘zbek tillarida ilmiy va badiiy matn uslublarini qiyosiy tahlil qilish jarayonida, avvalo, ularning leksik-semantik, morfologik va sintaktik qatlamlaridagi keskin tafovutlarga e’tibor qaratish lozim. Tilshunoslikda har bir uslubning o‘ziga xos pragmatik maqsadi mavjud bo‘lib, u bevosita matnning lisoniy tuzilishini va birliklar tanlovini belgilab beradi. Ilmiy matn insonning rasmiy, intellektual va ratsional tafakkuriga xizmat qilsa, badiiy matn hissiyot, estetik zavq va emotsional persepsiyaga (idrokka) yo‘naltirilgan. Ikkala til ham tipologik jihatdan turli oilalarga mansub bo‘lsa-da (ingliz tili – flektiv/analitik, o‘zbek tili – agglyutinativ), matn tabaqalanishining universal qonuniyatlari bu tillarning ikkalasida ham o'z aksini topgan.

Ilmiy matn uslubining qiyosiy xarakteristikasi

Ilmiy uslub har ikki tilda ham axborotni obyektiv, aniq va mantiqiy izchillikda yetkazish kabi umumiy standartlarga bo‘ysunadi. Leksik nuqtayi nazardan, ingliz tilidagi ilmiy matnlarning o‘zagini sohaviy terminlar va xalqaro baynalmilal so‘zlar tashkil etadi. Ingliz tilidagi akademik diskursda ko‘pincha lotin va yunon tillaridan o‘zlashgan leksemalar (masalan, *hypothesis, synthesis, deduction, empirical, paradigm*)

faol qo‘llanilib, ular ilmiy xulosalarning barqarorligi va yagonaligini ta’minlaydi. O‘zbek tilidagi ilmiy uslubda ham xalqaro terminlar keng qamrovda ishtirok etsa-da, shu bilan birga arab va fors tillaridan o‘zlashgan, asrlar davomida Sharq ilmiy muomalasida sayqal topgan atamalar (*tadqiqot, tahlil, mezon, xulosa, tafakkur*) matnning ajralmas qismi hisoblanadi. Har ikkala tilda ham ilmiy matnlarning eng muhim leksik xususiyati — bu so‘zlarning faqat bitta, ya'ni to'g'ri (denotativ) ma’noda qo‘llanilishidir. Ilmiy asarlarda ko‘p ma’nolilikka (polisemiyaga), o'quvchini chalg'ituvchi sinonimik qatorlarga, subyektiv baho ifodalovchi yoki hissiy-ekspressiv bo‘yoqqa ega bo‘lgan tasviriy vositalarga umuman o'rin berilmaydi.

Morfologik va sintaktik jihatdan ingliz hamda o‘zbek ilmiy matnlari xolislik va obyektivlik tamoyiliga qat’iy amal qilishi bilan o‘zaro yaqinlik namoyon qiladi. Ingliz tilidagi ilmiy matnlarda muallifning shaxsiy ishtirokini yashirish, fikrni to‘g‘ridan-to‘g‘ri tadqiqot obyektiga yoki tajriba natijasiga qaratish maqsadida majhul nisbat (passive voice) konstruksiyalari uzluksiz qo‘llaniladi (masalan, *it is observed, the data was collected, it can be concluded*). O‘zbek tilidagi ilmiy matnlarda ham xuddi shunday pragmatik maqsadga erishish uchun shaxsi noma’lum va majhul nisbatdagi gaplardan keng foydalaniladi (*kuzatish mumkinki, tajriba jarayonida aniqlandi, qayd etish lozim*). Bundan tashqari, ingliz tilida mantiqiy izchillikni ta’minlovchi kiritma so‘zlar va diskurs markerlari (*furthermore, however, consequently, thus, on the other hand*) ilmiy matn sintaksisining karkasi bo‘lsa, o‘zbek tilida ham ularning aniq muqobillari (*shunday qilib, binobarin, shu bilan birga, ta’kidlash joizki, xulosa o'rnida*) matn kogeziyasini (zanjirsimon bog‘lanishini) va jumlalar zanjirini mustahkamlaydi.

Badiiy matn uslubining qiyosiy xarakteristikasi

Badiiy matnlar esa ilmiy uslubning qat’iy qoliplarini butunlay inkor etuvchi, o‘zida cheksiz ijodiy erkinlikni va tasviriylikni mujassam etgan ochiq lisoniy tizimdir. Badiiy uslubda til o‘zining sof axborot uzatish vazifasidan ko‘ra ko‘proq estetik funksiyasini namoyon qiladi. Ingliz va o‘zbek badiiy adabiyotini qiyoslaganda, leksik

qatlamning naqadar boy va konnotativ ma'nolarga to'la ekanligiga guvoh bo‘lamiz. Ingliz tilidagi badiiy asarlarda qahramonning ruhiy holatini va ijtimoiy qiyofasini ifodalash uchun polisemantik so‘zlar, idiomalar (idioms), frazali fe’llar (phrasal verbs) va sleng (slang)lardan ustalik bilan foydalaniladi. O‘zbek adabiyotida esa badiiy matnning emotsional qudrati asosan xalq og‘zaki ijodi elementlari, maqol va matallar, juft va takroriy so‘zlar, shuningdek tasviriy ifodalar (parafrazalar) hisobiga shakllanadi.

O‘zbek tilining agglyutinativ tabiati yozuvchilarga qahramonlarga yoki vaziyatga bo‘lgan subyektiv munosabatini to'g'ridan-to'g'ri morfologik darajada ifodalash imkonini beradi. Kichraytirish, erkalash, hurmat yoki hatto kesatiqni ifodalovchi affikslar (-jon, -xon, -gina, -voy, -bek) ingliz tilida aynan mos keluvchi grammatik muqobilga ega emas. Shuning uchun o‘zbek tilidagi "onajon", "singilginam" kabi issiq emotsional so‘zlarni ingliz tiliga o‘girishda leksik vositalardan (*dear mother, sweet little sister*) murojaat qilish talab etiladi. Badiiy matnlarda makon va zamon (xronotop) hamda mahalliy koloritni (local color) yaratish har ikki til uchun ham xos xususiyatdir. O‘zbek yozuvchilari asar muhitini ishonchli tasvirlash uchun shevaga xos so‘zlar (dialektizmlar) va tarixiy leksemalardan (istorizm va arxaizmlar) faol foydalansalar, ingliz adiblari ham qahramonlar nutqida hududiy aksentlarni va maxsus ijtimoiy jargonlarni mahorat bilan aks ettiradilar.

Sintaktik nuqtayi nazardan badiiy matn ilmiy matnga qarama-qarshi o‘laroq o‘ta emotsional va ritmik figuralarga boy bo‘ladi. Ingliz tilida qat’iy so‘z tartibi (Ega-Kesim-To‘ldiruvchi) mavjud bo‘lishiga qaramay, badiiy matnlarda yozuvchilar mantiqiy urg‘uni ma’lum bir so‘zga qaratish yoxud pafosni oshirish maqsadida inversiyadan (so‘z tartibining qasddan buzilishi) foydalanadilar (*Never had she seen such beauty*). O‘zbek tilida esa sintaktik qurilish nisbatan moslashuvchan bo‘lganligi sababli, inversiya badiiy adabiyotda, ayniqsa poeziyada, musiqiylik va ta’sirchanlikni ta’minlovchi doimiy uslubiy vosita hisoblanadi. Bundan tashqari, har ikki tildagi badiiy matnlarda ritorik so‘roqlar, ellipsis (gap bo‘laklarini yashirin tushirib qoldirish),

sukut va parsellyatsiya (butun gapni mantiqiy bo'laklarga, nuqtalar bilan ajratish) o‘quvchini mushohadaga chorlash va keskin psixologik konfliktlarni tasvirlashda keng ishtirok etadi.

Lingvokognitiv va pragmatik tafovutlar

Ilmiy va badiiy matnlarning qiyosi faqat lisoniy sathda emas, balki lingvopragmatik va kognitiv doirada ham yorqin namoyon bo‘ladi. Ilmiy matnning pragmatikasi monologik xarakterga ega bo‘lib, o‘quvchini ortiqcha o'y-xayollarga chalg'itmasdan yagona ilmiy haqiqatga olib borishni ko‘zlaydi. Badiiy matn esa dialogik polifoniya xususiyatiga ega; unda yozuvchi va o‘quvchi o‘rtasida matn orqali ko‘rinmas, ammo kuchli estetik muloqot kechadi. Badiiy asarda muallif aytgan axborotdan ko‘ra, aytilmagan, kitobxon ongi orqali ilg'ab olinishi kerak bo'lgan tagma’no (subtext) qimmatliroqdir. O‘zbek tilidagi kinoya, piching, qochiriq kabi hodisalar ingliz tilidagi *irony, sarcasm, understatement* (kamsitib, pasaytirib aytish) kabi uslubiy vositalar bilan pragmatik jihatdan o‘xshash bo‘lib, ularni to'laqonli tushunish o'sha til egalarining milliy-madaniy fon bilimlariga (background knowledge) qat'iy bog'liqdir.

Xulosa qilib aytganda, ingliz va o‘zbek tillarida ilmiy va badiiy matnlar bir-birini inkor etuvchi lisoniy qonuniyatlar, kommunikativ niyatlar va leksik-sintaktik qurilmalar asosida yashaydi. Agar ilmiy matn har ikki tilda ham globallashuv, terminologik standartizatsiya va informativ aniqlik sari yuz tutayotgan bo‘lsa, badiiy matn o‘z xalqining ruhiyati, an'analari va betakror milliy til boyligini asrab qoluvchi ochiq "olam lisoniy manzarasi" bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu jihatlarni qiyosiy bilish matn tilshunosligida sifatli matn tahlili va tarjima jarayonlarini to'g'ri tashkil etishda muhim fundamental ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Jurafsky D., Martin J. H. Speech and Language Processing: An Introduction to

Natural Language Processing, Computational Linguistics, and Speech Recognition. – 3rd ed. – Stanford: Stanford University Press, 2024. – 630 p.

Brown T. B., Mann B., Ryder N., Subbiah M. et al. Language Models are Few-Shot Learners // Advances in Neural Information Processing Systems. – 2020. – Vol. 33. – P. 1877–1901.

Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 138 с.

Қурбонова М., Йўлдошев М. Матн тилшунослиги (Олий ўқув юртлари филология ва журналистика йўналишлари магистрантлари учун ўқув қўлланма). – Тошкент: Университет, 2014. – 115 б.

Йўлдошев М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. д-ри. (DSc) диссертацияси. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий университети, 2009. – 313 б.

Vaswani A., Shazeer N., Parmar N. et al. Attention Is All You Need // 31st Conference on Neural Information Processing Systems (NIPS 2017). – Long Beach, CA, USA, 2017. – P. 1–11.

Ҳакимов М. Х. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри. (DSc) дисс. – Тошкент: ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти, 2001. – 260 б.

Маслова В. А. Лингвокультурология: Учебное пособие. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.

Султонсаидова С., Шарипова Ў. Ўзбек тили стилистикаси (Ўқув қўлланма). – Тошкент: YURIST-MEDIA MARKAZI, 2009. – 112 б.

Белянин В. П. Психолингвистические аспекты художественного текста. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 121 с.

Худойберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи (Когнитив ва лингвокультурологик ёндашув). – Тошкент: Фан, 2013. – 136 б.

Van Dijk T. A. Text and Context: Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse. – London: Longman, 1977. – 261 p.

Сафаров Ш. С. Прагмалингвистика: Назария ва амалиёт асослари. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 286 б.